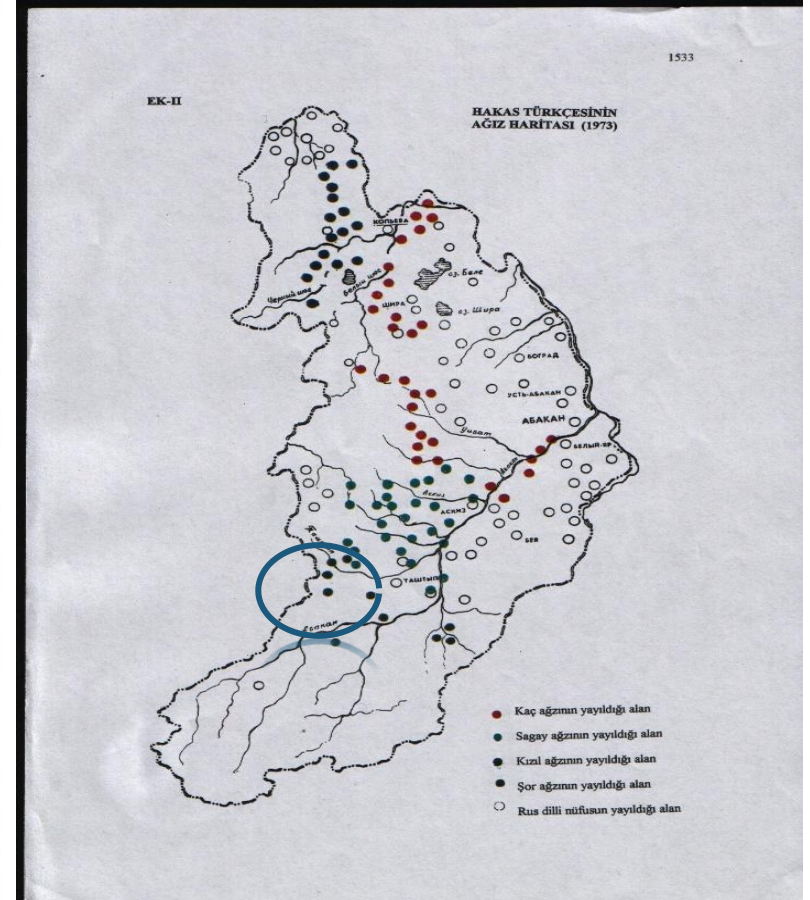
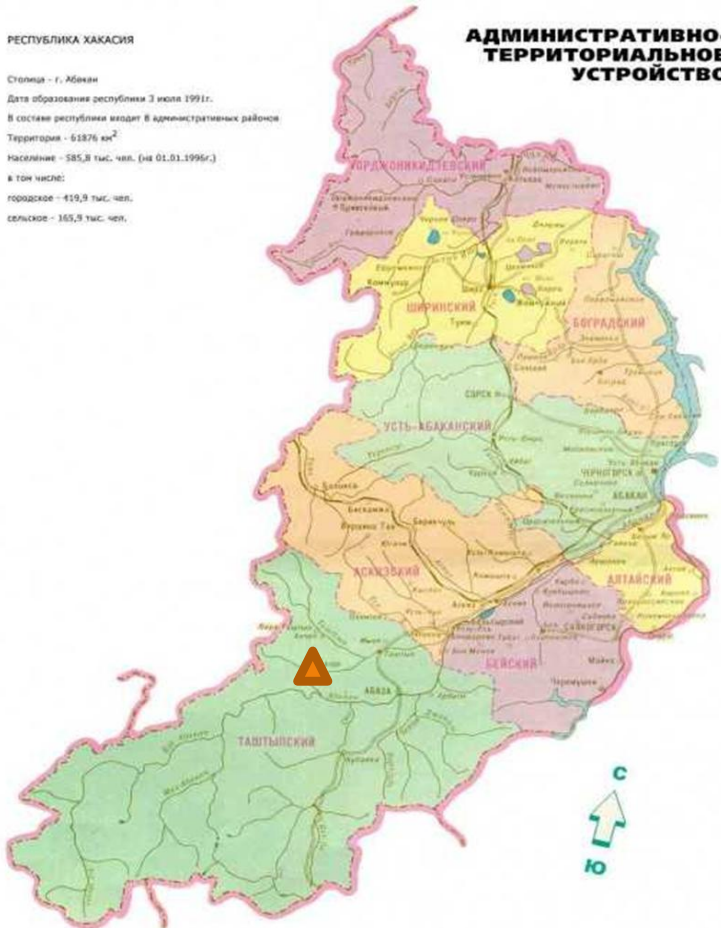

Şor Ağzı ve Özellikleri

TL 4095 Hakas Diyalektolojisi
Prof.Dr.Gülsüm Killi Yılmaz

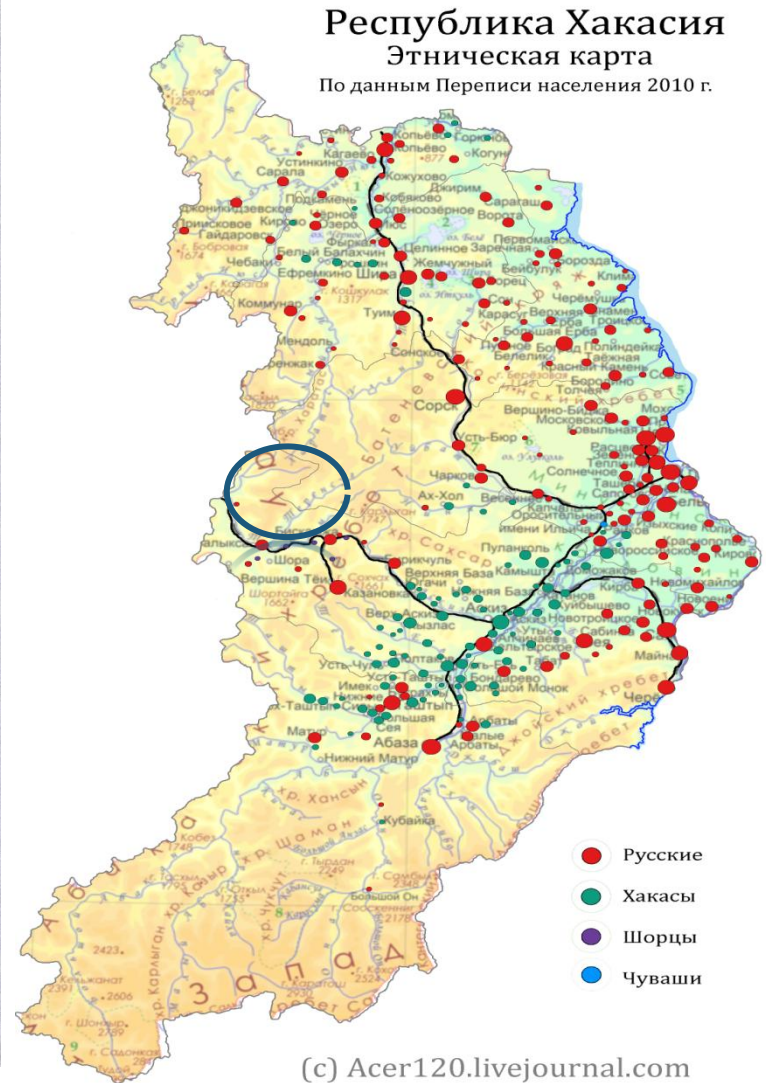
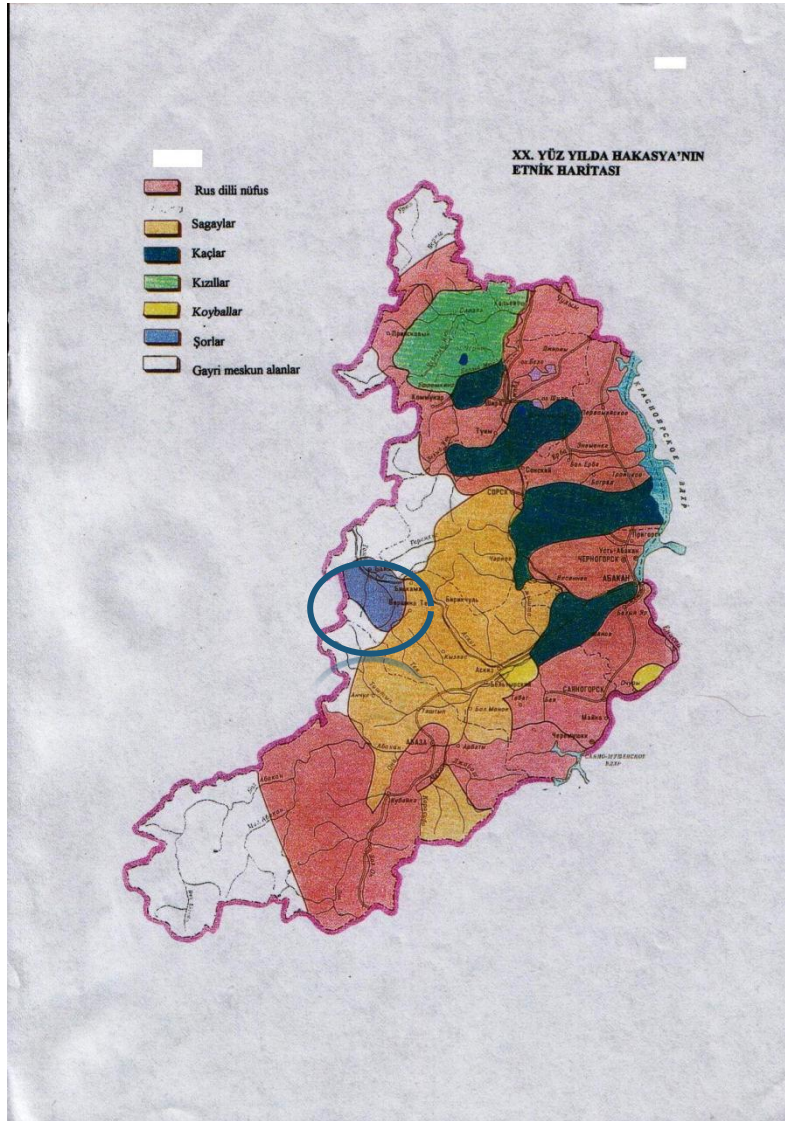
Şor ağzı Hakasya Cumhuriyeti'nde Taştıp rayonunda bulunan Anjul, Kızılsug, Matur, Verh-Taştıp köylerinde konuşulur (Krivonogov 1994;Weibel 2006). Baskakov ve İnkijekova'nın çalışmasına göre (1953) ayrıca Bolşoy-Bor, Tlaçek, Kızas'ta konuşulmaktadır. Mejekova'nın çalışmasında (1973) Anjul', Aldeş, Ada, Balaxtaş, Bor, Verx-Taştıp, Kızılsuk, Matur, Nijniy Matur, Ust'-Matur, Tamalık, Tlaçek, Şepçul' vb. uluslarında konuşulur.

V. Krivonogov'un çalışmasına göre (1997; 2013) genel Hakas nüfusunun %5,6'sını oluştururlar.

Boylar	1820	1897	1987	2007
Kızıl	22,6	16,7	4,2	4,1
Kaç	36,6	31,3	20,6	16,5
Koybal	5,1	2,7	2,2	2,1
Sagay (Beltirlerle)	32,7	46,7	68,1	71,7
şorlar	3	2,6	4,9	5,6

(c) Acer120.livejournal.com

•Şor ağzının konuşurları XVII ile XIX. yüzyılın ortalarına kadar olan zaman arasında çeşitli zamanlarda Dağlık Şorya'dan Hakasya'ya gelmiş olan Şorlardır. Bu durum Şorların yaşadığı köylerdeki çeşitli söylencelerle de tasdik edilmektedir.

•Şorların Hakaslarla birlikte yaşamalarından sonra Şor ağzının geçirdiği değişim ilgi çekmektedir. Bu örnekte yakın akraba olan iki dilin etkileşmesi söz konusudur.

Ses Bilgisi Özellikleri

Ünlüler:

- Şor ağzında 16 ünlü fonem bulunur. /a, e, ı, i, ı̄, o, ö, u, ü/ ve /a:, ı:, i:, o:, ö:, u:, ü:/ [ı̄ ve e sesinin uzununu bulunmaz]
- Şor standart dilinde Dırenkova 8 normal uzunlukta ve 8 uzun ünlü belirlemektedir [ı̄ sesi bulunmaz, buna karşılık /e/ sesinin uzun karşılığı vardır /e:/].
- /ı̄/ ünlüsü Hakas Türkçesinin ağızlarında mevcuttur. Şor standart türü ve ağızlarında ise bulunmaz. Buna karşılık HT'nin Şor ağzında vardır.
Şor ağ. *ı̄dı̄ş* ; Hak.ağ. *ı̄dı̄s*; Şor YD *ıdı̄ş* "kap"
Şor ağ. *kı̄jı̄*; Hakas ağ. *kızı̄*; Şor YD *kiji* "insan"
Şor ağ. *ı̄ştı̄*; Hak. Ağ. *ı̄stı̄*; Şor YD *ı̄sti* "iç organlar"

Mejekova'nın ses kayıtlarında uzun /e:/ fonemine rastlanmamıştır. Bu ses hem Hakasçada hem de Şor dilinde vardır:

Hak YD *e:lerge* "eğilmek"; *e:zi* "sahip"

Şor YD *e:de* "öyle", *e:ji* "sahip"

Şor ağ. *ilerge// elerge* "eğilmek"; *izi// ezi* "sahip"

Ünlü Uyumu

Damak Uyumu/Kalınlık-İncelik Uyumu

•Hakas yazı dilinden farklı olarak Şor ağzında damak uyumu bozular. Örneğin Genel Hakasçada /*palazı, abazı, xalas*/ sözcükleri Matur ve Tlaçek köylerinde *palezi* “çocuğu”, *abezi* “babası”, *xaleş* “ekmek” biçiminde söylenir.

•Damak uyumu Matur ağzında şimdiki zaman biçiminde de bozular: /*pılba:nçam*/ “bilmiyorum”, Anjul’ ağ. /*pılbinçem*/ “bilmiyorum”.

•Diğer durumlarda ünlü uyumu korunmaktadır. Örneğin /*tuza:rğa*/ “tuzlamak”; /*sıyla:rğa*/ “ikram etmek, ağırlamak”, /*çala:rğa*/ “tutmak, kiralamak”; /*tujakta:rğa*/ “(atın vb. ayağını) kösteklemek”, /*çara:r*/ “uygun”, /*xıyıştırarğa*/ “çarpıtmak, yanlış yapmak, değiştirmek”, /*köller*/ “göller”, /*minni*/ “işte bu”, /*mındı*/ “işte burada” vb.

Dudak Uyumu/Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

•Şor ağızı Hakas YD ile karşılaştırıldığında dudak uyumunun daha ileri olması ile ayrılır: /o, ö, u, ü/ ünlüleri bütün dar ünlüleri yuvarlaklaştırır: /otur/ “otur”, /otus/ “otuz” (Hks. YD *otıs, odır*);

•/ö/ ünlüsü ileriki hecelerdeki dar ünlüyü yuvarlaklaştırır: /ötköş/ “delik”; /ölöm/ “ölüm” (HksYD *ötkıs, ölım*).

•Dar- yuvarlak ünlülerin benzeşmesi diğer Hakas ağızlarında olduğu gibidir: /xurttuğ/ “kurtlu”, /kürtkülüg/ “keklikli”, /üzürüş/ “seçim”, /ülgülüg/ “hukuki”.

Ünlülerin Kısılması ve Düşmesi

•Şor ağzında Hakas edebî dilinde olduğu gibi dar ünlüler genellikle kısılır *p(ı)rda* “burun”, *p(ı)çax* “bıçak”, *tab(ı)rax* “hızlı”, *eştilig* “ferah”, *ıldırgeş* “kanca”, *kül(ü)nış* “gülümseme”.

•Özellikle çok heceli sözcüklerde /a/ ünlüsü de kısalmaktadır: *ç(a)rıştırırğa* “uzlaştırmak”, *t(a)rtırırğa* “çekmek, öğütmek”, *pal(a)ler* “çocuklar”, *çağ(a)lar* “pantolonun kuşağı” vb.

Kaynaşma (elision): ala at > Şor ağ. alat “ala at”; xula at > xulat “kula at”.

Ses türemesi (prosthesis): Alıntı sözcüklerde /r/ ve /l/ önünde ayrıca /st/, /sp/, /pt/, /şk/, /sk/, /sx/ ses gruplarının önünde /ĩ/, /i/ yada /ı/ dar ünlüleri türer: ĩlektor “okutman” < лектор, ıradio “radyo” < радио, ĩspirt “ispirto” < спирт, ıškola “okul” < школа, ıskobra “tava” < сковородка, iptulka “şişe” < бутылка, isxema “şema” < схема.

Uzun Ünlüler

Şor ağzında edebi dilde olduğu gibi uzun ünlüler ikincildir:
şala: “parmak”, şala “az”, xo:ş “resim”, xoş- “eklemek” vb. Uzun ünlülerin oluşum biçimi bazen Sagay ağzındakine yaklaşır: sü:k “kemik” (Şor, Sag) vb.

Ünlü denklikleri

Söz başındaki ve ilk hecedeki /e/ sesi standart dildeki /i/ sesine denk gelir:

Keşkek “nezle”, tezek “tezek”, nebe “şey, ne”, kerek “gerek”, et “et”, em “ilaç” // St.Hks. kiskek, nime, kirek, it, im.

Şor ağzında ilk hecede ve tek heceli kelimelerde /u/ ünlüsü standart dildeki /o/ sesine denk gelir:
Xu:l “oyuk”, urnaş “değiş tokuş”, xubrax “düdük”, xu:dır “uyuz”
// St.Hks. xo:l, ornas, xobrax, xo:dır.

Şor ağzında ilk hecesinde geniş yuvarlak ünlü bulunduran sözcüklerin ikinci hecesinde bulunan /u, ü/ sesleri standart dilde /ı, ı/ dir:

Otur “otur”, oduñ “odun”, otus “otuz”, ödük “ayakkabı”, örün “sevin” // StHkas. Odır, odıñ, otıs, ödık, örın

Şor ağzındaki /ü/ ünlüsü standart dilde /ö/ ile karşılanır:
Künek “kova”, pürük “şapka”, ürtek “ördek”, közit-
“göstermek”, küdir- “kaldırmak” // StHks. könek, pörük,
örtek, közit- , ködir-.

Şor ağzında e~i, u~o, ü~ö değişmesi görölmektedir. Mejekova'ya göre bu ikili biçimler Şor ağzı ile standart dile temel olan ağızların etkileşmesi ile ortaya çıkmıştır.

tebır ~ tibır "demir" // St.Hks. timır

teñ ~ tiñ "eşit" // StHks. tiñ

xul ~ xol "el, kol" // StHks. xol

ul ~ ol "o" // StHks. ol

ül ~ öl "ıslak" // StHks. öl

müzik ~ mözik "yüksek" //StHks. Pözik

Ünsüzler:

- Şor ağzında, diğer Hakas ağzlarından farklı olarak /ş/ ve /j/ ünsüzleri bulunur. Bu ünsüzleri bulundurması bakımından Standart Şorca ile birleşir.
- Ancak /k/ ve /x/ ünsüzleri bakımından Standart Şorcadan ayrılır. Standart Şorcadaki kalın sıradan ünlülerle kullanılan /k/ sesi yerine Hakas Türkçesinin Şor ağzında sızıcı /x/ ünsüzü bulunur.

Şor ağ.	Standart Hakas Tü.	Standart Şor Tü.
xar "kar"	xar	Kar
xurçu "yüksük"	xurçu	Kurçu
xajıñ, xazıñ	xazıñ	Kazın
xaş "kaz"	xas	kaş
mıtx "tüfek"	mıtx	mıtk

/ğ/ fonemi açısından da Standat Hakasça ve Şor ağzı arasında farklılık vardır. Şor ağzında Sagay ağzında olduğu gibi söz sonundaki /ğ/ ünsüzü sızıcı değil patlamalıdır. İki ünlü arasındaki bulunduğu ise standart dilde olduğu gibi sızıcı olarak /ğ/ bulunur:

/tag/ “dağ”, /uşttag/ “yönetim”, /ağaş/ “ağaç”, /taragaş/
“tarakçık” Krş. Stan.Hks. /tağ/, /ustağ/, /ağas/, /tarğax/.

•/ş/ ünsüzü Şor ağzında her konumda bulunabilir. (Kızıl ve Kaç ağzının Staroiyus alt ağzında da /ş/ ve /j/ sesleri bulunur. Ancak bunlar genellikle asli –ş yada –ç’den gelişmiş seslerdir):

şuxlıx “gem” // St.Hks. suğlux;

şoxtanış “şımarıklık”// soxtanıx;

şınıxtaş “kontrol” // St.Hks. sınıxtas,

xaxşı “asker kaçağı” // xasxı “asker kaçağı, kaçak, kaçgın”;

toğışçı “işçi” // St.Hks. toğışçı;

surunuş “rica” //St.Hks. surınıs.

• Şor ağzında /j/ ünsüzü iki ünlü arasında bulunur. Standart Hajas Türkçesinde bu sesi /z/ karşılar:

töjek // tözek vb.

•Özellikle yaşlıların konuşmasında Rusçadan alıntı sözcüklerde de /z/ yerine /j/ kullanıldığı dikkati çeker:

Rus. zamok замоk “kilit” > Şor ağ. jamok;

Rus. zayom заем “borç” > Şor ağ. jayom.

Ünsüz Değişmeleri

/m/, /p/, /b/ ünsüzleri birbirinin yerine kullanılabilir.

Genellikle Şor ağzında söz başında ya da içinde /m/ bulunduğu durumlarda Standart Hakas Türkçesinde /p/ ya da /b/ bulunur:

Şor ağ.	Standart Hakas Tü.	Anlamı
maltı	paltı	“balta”
masxa	pasxa	“çekiç”
simer	siber	“özenli, dikkatli”
morsıx	posıx	“porsuk”

Şor ağzında /ş/ ve /s/; /j/ ve /z/ seslerinin birbirinin yerine kullanıldığı görülür: şarındı// sarındı “dürüm, top”;
pojıdarğa // pozıdarğa “serbest bırakmak”; şal-// sal-
“koymak”; xarış // xarıs “karış”; ış// ıs “duman”; tuja// tuza
“fayda”; pıjıax// pızıax “bir tür peynir”.

Ünsüzlerin benzeşmesi

- Şor ağzında Hakas standart dilinde olduğu gibi tam olmayan gerileyici benzeşme de söz konusudur. Örneğin xıyçe “kesiyor”, çörçe “gidiyor” örneklerinde /ç/ etkisiyle /r/ ve /y/ ünsüzleri bir miktar ötümsüzleşir. Oñmadı > ommadı “solmadı”, *orusça > oruşşa “Rusça”.

Biçimbilgisi Özellikleri

- Bildirme kategorisi

Hakas ve Şor Türkçelerinde olduğu gibi tarihsel olarak kişi zamirlerine giden eklerle kurulur.

[+BI_n], [+BI_m]: +m_n/+m_{n̄}/+b_n/+b_{n̄}; +m_m/+m_{m̄}/+b_m/+b_{m̄}

[+SI_{n̄}], [+sI_n]: +s_{n̄}/+s_{n̄̄}/+zI_{n̄}/+z_{n̄̄}; +s_n/+s_{n̄̄}/+z_n/+z_{n̄̄}

[+Ø]

[+BI_s]: +b_s/b_{s̄}/+m_s/+m_{s̄}/+p_s/+p_{s̄}

[+SA_r], [+SI_r]: +s_r/+s_{r̄}/+z_r/+z_{r̄}/+s_r/+z_r

- İsim çekimi:

Yalın, ilgi, yönelme, belirtme, bulunma, çıkma, yön gösterme ve araç durumları vardır. Bazı durum ekleri bakımından standart Hakas Türkçesinden ayrılır:

Yalın:-

İlgi durumu: [+NIñ]: +nIñ/nıñ, +tIñ/+tıñ, +dıñ/+dıñ. (+dIñ biçimi standart Hakas Türkçesinde olmadığı halde Şor ağzında sıkça kullanılır).

Şor ağzı	Standart Hakas Tü.	Standart Şor Tü.	Anlamı
xuştiñ	xustiñ	kuştiñ	“kuşun”
tülgüdiñ	tülgüniñ	tülgüniñ	“tilkinin”
xardıñ	xarñıñ	kardıñ	“karın”

Yönelme durumu: [+XA]: +xa/+ke/+ğa/+ge

Belirtme durumu: [+NI]: +nı/+nı/+dı/+dı/+tı/+tı. (+dı/+dı biçimi Sagay ve Kızıl ağızlarında da vardır. Ekin diğer biçimleri Standart Hakas Tü. İle ortaktır).

Yön gösterme eki: [+SArI]: +sarı/+seri/+zarı/+zeri. Kösseri “göze doğru”, tañzarı “şafağa doğru”

Araç durumu eki: Bu durum Şor ağızında sadece bu ağızda bulunan [+BlA], [+mAñ] ve [nAñ] ekleri ile oluşturulur:

[+BLA]: +bla/+ble/+pla/+ple/+mla/+mle : oxpla “kurşunla”, xarbla “karla”

[+mAñ]: +mAñ/+meñ

[+nAñ]: +nañ/+neñ

Şor yazı dilinde bu işlevde ekin kısaltmış biçimi olan [+BA] kullanılır.

[+BA]: +ba/+be, +pa/+pe, +ma/+me.

Zamirler:

Bazı kişi zamirleri Standart Hakasçadan ayrılır:

•Çokluk 3. Kişi zamiri: pılar, plar, ılar biçimindedir.

•Men, sen, ol zamirlerinin durum eki almış biçimleri de standart Hakasçadan farklıdır:

İlgi durumu: me:ñ/mi:ñ, se:ñ/si:ñ, a:ñ/aniñ

Yönelme durumu: ma:// ma:ğa, sa://sa:ğa, a://a:ğa

Belirtme durumu: meni, seni, anı // meniyi, seniyi, anıyı

Yön gösterme durumu: menziri, senziri, aniñzari

Araç durumu: menmle, señmle, aniñbile

•İşaret zamirlerinde de bazı farklar vardır. şor ağızında Standart Hakas Tü.'deki pu "bu" zamiri po biçimindedir. Durum eklerine göre çekimlendiğinde: mına, mında, mındarı, mındañ gibi biçimleri ortaya çıkar.

Fiil

Temel kategorilerde standart Hakas Türkçesinden pek farklı değildir.

Mastar: [-ArĜA] biçimindedir.

Ekin standart Hakasçada olduğu gibi -arĝa ve -erge biçimleri vardır. Ek ünlü ile biten tabanlara geldiğinde -irge/-irĝa biçimi ortaya çıkar. Standart Şor Türkçesinde ise bu biçim yoktur. Bunun yerine uzun ünlülü -a:rĝa/e:rge biçimleri ortaya çıkar: uza:rĝa “uyumak”, saxta:rĝa “beklemek”, oyna:rĝa “oynamak”. Standart Hakas Türkçesinde uzirĝa, saxtirĝa, oynirĝa.

Şimdiki zaman fiilin üzerine getirilen –p zarf fiili ile –çat yardımcı fiilinin ekleşmiş biçimi –çar ile çekimlenir (Şimdiki zaman Hakas Türkçesinin Sagay ağzında –çe/çi, Kaç ağzında –çadır/-ça, standart dilde ise –ça/-çe biçiminde ekleşmiştir).

Turçarım

Turçarzıñ

Turçar(ı)

Turça(r)bıs

Turça(r)zar(ı)

Turça(r)lar

Olumsuzu [–Ba:n] eki yardımıyla gerçekleşir. Ekin –ba:n/-pa:n/-ma:n biçimleri vardır. Standart Hakas Türkçesinde bu ek –bin/-pin/-min biçimindedir.

Ügrenma:nçarım

Ügrenma:nçarzın // ügrenma:nçarzıñ

Ügrenma:nçar

Ügrenma:nçarbıs

Ügrenma:nça(r)zarı

Ügrenma:nça(r)lar

Diğer zaman biçimleri standart Hakas Türkçesiyle aynıdır.

Söz Varlığı Özellikleri

Şorlar geleneksel olarak devrim öncesinde avcılık ile geçimlerini sağlamışlardır. Dolayısıyla Şor ağzında avcılığa ilişkin zengin bir terminolojinin bulunuşu dikkati çeker:

Şor ağzı, standart Hakas Türkçesi ve standart Şorca karşılaştırıldığında iki tür farklılık vardır. 1) tamamen farklı sözcüklerin kullanıldığı leksikal ayrımlar; 2) Leksikal-semantik ayrımlar.

Leksikal farklılaşma örnekleri:

Şor ağzı	Standart Hakas Tü.	Standart Şor Tü.	Anlamı
toğışçı	İstenci	İşçi	"emekçi"
nartpax	nımax	Nıbak	"masal"
Xarjley//x arsıy	siley	karkaley	"çalıhoroz u (Ru. глухарь)

•Şor ağzının söz varlığını Şor Türkçesinden geniş bir söz varlığının bulunuşu karakterize eder:

Çulguş “hırsız”, puğul “ot yığını”, xurt “güve (Ru. моль).

•Şor ağzının diğer Hakas ağızlarıyla etkileşmesi sonucu sözcüklerin ses açısından değişikliğe uğradığı görülür:

Şın// sın “gerçek”, şortan//sortan “turna balığı”, küş//kus “güç”, torbaş//torbas “yoyun”, sağış//sağış “akıl”, köröndöş//körödeş//köröndes “ayna”, otox//otax “alaçık, derme çatma kulübe” (Ru. шалаш), urnaş//ordoş//ornaş//ornas “değiş tokuş”, çüröktö//çürökte//çürekte “kalpte”.

•*Sın, sortan, küs, sağış, köröndes, çürekte, otax, ornas* sözcükleri Kaç ağzında ve standart Hakas Türkçesinde bu şekilde söylenmektedir. Bu durumdan standart Hakas Türkçesinin Şor ağzına güçlü bir biçimde etki ettiği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak;

- Şor ağzı kendine özgü bazı özelliklere sahiptir.
- Şor dilinin Mrassu ağzının genel özelliklerini korur.
- Hakas standart dilinin ve Sagay ağzının etkisi altındadır.
- Şor ağzı gittikçe kendine özgü niteliklerini kaybederek fonetik, morfoloji ve leksik bakımdan Hakas edebi diline ve edebi dile temel olan ağızlara yaklaşmaktadır.